

2. KOMUNISTICKÝ PROJEKT V POÚNOROVÉM ČESKOSLOVENSKU A JEHO EKONOMICKÉ PROBLÉMY

Zítřek je snadná věc, ale dnešek je nezmapován.

JOHN ASHBERY (1975)

75

Politický teror a hospodářská industrializace jako spojené nádoby

Českoslovenští komunisté si osvojili teorii a praxi dynamického přerůstání revoluce. Po osvobození v květnu 1945 začala národní, která se po únoru 1948 organicky proměnila v revoluci socialistickou. Rozhodujícím faktorem pro nastolení vlády jedné strany byl státní teror likvidující „reakci“ v hospodářství, politice a kultuře. Vládu zajišťovala stranická a státní byrokracie, která postupně vstřebala nezbytnou míru přímého násilí a proměnila je v administrativní formy a metody státní politiky. Marxisticko-leninská ideologie se stala jediným, oficiálně koncesovaným věděním o politické, ekonomické, kulturní a duchovní skutečnosti. Komunisté si osvojili, že Leninovo obohacení marxismu spočívá v pojetí komunistické strany jako předvoje a záruky budování socialismu a Stalinův přínos v doktríně o zostřování třídního boje, které zaštiťuje toto dílo budoucnosti.

Relativně vyspělá československá ekonomika, která v letech 1939–1945 sloužila německému válečnému hospodářství, byla po odmítnutí Marshallova plánu a úplné sovětizaci přepřažena do hospodářského soukolí socialistického bloku, které bylo ve srovnání se Západem na celkově nižší úrovni. Sovětský komunistický utopismus pomohl přetrhat západní vazby, což Československo jako střeoevropskou, západně orientovanou zemi postihlo obzvlášť silně. Zahraniční obchod s kapitalistickými zeměmi klesl o polovinu. Sovětizované československé hospodářství bylo megalomansky projektováno jako „strojírenská velmoc“,²⁶³ jako „kovárna“ socialistické soustavy.²⁶⁴ Sovětská industrializační strategie se stala závazným principem pro všechny ovládnuté státy střední a východní Evropy. Ve třicátých letech byla stalinská industrializace podmíněna a ospravedlňována přípravou na válku. Ten samý vzorec pak platil počátkem padesátých let v celém bloku.²⁶⁵ Sovětský systém centrálně direktivního plánování a řízení byl dovršen pět let po únoru 1948 a ve vyhraněné podobě fungoval až do prvního systematického pokusu o reformu v roce 1958.²⁶⁶ Politický teror a hospodářská industrializace postupovaly ruku v ruce jako dialektický provázaný proces odstraňování starého a budování nového světa.

Mocenskému centru přešly do rukou veškeré prostředky určené na investice, jež jsou v kapitalistickém systému rozptýlené mezi tisíce vlastníků. Epochální nástroj mu umožnil zahájit „radikální strukturální přestavbu, jejíž rychlost a hloubka neměla historický precedens“, jak napsal ekonom Otakar Turek, který se na budování socialistického hospodářství podílel, avšak s odstupem – nutným pro nahlédnutí do jeho podstaty – je podrobil hluboké kritice. V Turkově zkratce se vše vyrábělo pro plánovací centrum. To reprezentovalo veškerou poptávku, která je v tržním systému rozptýlená mezi nesčetné výrobce a spotřebitele. Centrum pak z obrovské hromady plánovitě rozdělovalo

263/ Kaplan, Karel, *Kořeny československé reformy. II. Reforma trvale nemocné ekonomiky*, Doplněk, Brno 2000, str. 166nn.

264/ Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, str. 262.

265/ Berend, Ivan T., *Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, str. 80.

266/ Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, str. 378.

institucím, podnikům, lidem. „Vůči podnikové sféře rozhoduje o přídelech materiálů a investičních kvót, do sektoru domácností pouští jen takovou sumu důchodů, aby byla v souladu se sumou spotřebních statků; při případných potížích má centrální plánovač možnost pohnout cenovou hladinou spotřebního zboží a takto dosáhnout rovnováhy.“²⁶⁷ Polský revizionistický ekonom Oskar Lange v roce 1958 tvrdil, že striktně centralizovaný systém státního plánování zůstává „*sui generis* válečnou ekonomikou“,²⁶⁸ jakkoli už třeba akutní válečné nebezpečí pominulo. Odpovídá to výše uvedenému zjištění o prioritě politiky válečného komunismu před reformní politikou NEPu.

Počáteční výsledky industrializace byly ohromující – nové hutní kombináty, velké přehrady, kamenouhelné doly atd. Z hlediska střednědobé a dlouhodobé strategie však tento pohyb směřoval k vysoce jednostrannému a nerovnovážnému růstu. Obří investice do těžkého a zbrojního průmyslu se daly na úkor ostatních odvětví, zejména spotřebního a potravinářského – tj. na úkor životní úrovně obyvatel. Jednoduše řečeno, sovětský typ industrializační ekonomiky se vůbec nehodil pro malou zemi s omezenými zdroji a jinou tradicí. Byl však v souladu s modernizační strategií pro celý region, v němž většina zemí industrializační fázi ještě neprošla. Více než 80 % bulharské, 75 % rumunské, 70 % jugoslávské, 57 % polské a 53 % maďarské populace bylo na přelomu čtyřicátých a padesátých let zaměstnáno v zemědělství. Pouze v případě Československa (ovšem s výjimkou slovenské části) tvořil rolnický stav méně než polovinu obyvatelstva – čtyřicet procent.²⁶⁹

Hospodářství bylo poháněno tvrdým mimoekonomickým tlakem vycházejícím z budovatelské koncepce a Stalinovy doktríny o zostřování třídního boje, která od června 1948 nabádala nejen k likvidaci starých buržoazních živlů, ale i k aktivnímu vyhledávání třídního nepřítelů uvnitř státních institucí i v samotné komunistické straně. Původní ekonomické a manažerské elity byly likvidovány a nahrazovány

267/ Turek, Otakar, *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1995, str. 14.

268/ Citováno z Berend, *Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*, str. 78.

269/ *Tamtéž*, str. 184 a 190–191.

loajálními straníky a kariéristy bez patřičného vzdělání a zkušeností.²⁷⁰ Na plošné čistky v politickém i hospodářském aparátu od roku 1950 dohlíželi sovětsí bezpečnostní poradci. Vedle nich v Československu do poloviny dekády působilo několik set ekonomických poradců.²⁷¹

Národní hospodářství se na počátku padesátých let dostalo do strategické nerovnováhy. Zatímco „v roce 1948 byl vzájemný poměr průmyslu výrobních prostředků k průmyslu spotřebních předmětů 56 : 44, pak v závěru pětiletky tento poměr činil 63 : 37“.²⁷² Československo se skutečně proměnilo v jakousi lokální strojírenskou velmoc, avšak s dosti pochybnou budoucností. Vývoz produktů těžkého průmyslu výrazně dominoval nad dovozem a byl především orientován do zemí RVHP a třetího světa. Vysoce extenzivní růst se děl na úkor obnovování výrobních programů a technologií.

Vina za neúspěchy se zhusta házela na „sabotéry“, „záškodníky“ a „diverzanty“, kteří se dříve či později stali oběťmi čistek a politických procesů. Prezident Antonín Zápotocký v besedě s pracovníky Závodů V. I. Lenina v Plzni v listopadu 1953 například tvrdil, že ekonomické potíže má na svědomí Slánského banda, která záměrně orientovala hospodářství na těžký průmysl.²⁷³ Na krajském aktivu Národní fronty v Brně v únoru 1954 zase říkal, že „sabotážníkům Slánského se zdařil jejich plán v tom, že zanedbali geologický průzkum, otevírání dolů, restaurací i modernizaci důlního zařízení“.²⁷⁴

Princip obětního beránka, který pojme všechny hříchy a viny, mohl fungovat jen po určitý čas. Dělnická třída, které formálně náleželo vůdčí postavení ve státě, mohla snadno akceptovat takové zdůvodnění, pokud ovšem nebyly zasaženy její vlastní materiální zájmy.²⁷⁵

270/ Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, str. 373.

271/ Kaplan, Karel, *Sovětsí poradci v Československu 1949–1956*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1993, str. 42–66.

272/ Jirásek, Zdeněk, „Ocelová koncepce“ hospodářství českých zemí 1947–1953, Slezská univerzita, Opava 2014, str. 176, 177.

273/ Kaplan, Karel, *K politickým procesům v Československu 1948–1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1994, str. 161.

274/ *Tamtéž*, str. 175.

275/ Jirásek, Zdeněk, „Ocelová koncepce“ hospodářství českých zemí 1947–1953, str. 190.

Stát dělníků, rolníků a pracujících inteligence pod nadvládou komunistické nomenklatury

Před únorem 1948 i po něm se v dělnickém prostředí udály četné protesty a stávkové.²⁷⁶ Média o nich buď mlčela, nebo o nich informovala podle vlastních ideologických měřítek. Například brněnští dělníci demonstrovali v listopadu 1951 proti snížení vánočního příspěvku po celé dva dny.²⁷⁷ Největší protesty – na úrovni protirežimních stávek – vyvolala měnová reforma v roce 1953, která zejména nižší sociální skupiny postihla existenčně.²⁷⁸ Hlavním důvodem měnové reformy byl oficiálně nepřiznaný státní krach a pevnější svázání československého hospodářství se sovětskou ekonomikou.²⁷⁹ Cílem reformy bylo šokové odstranění neudržitelné ekonomické nerovnováhy, kterou se vyznačovaly všechny středoevropské a východoevropské ekonomiky.²⁸⁰ Výdaje do těžkého průmyslu (především zbrojního) rostly, avšak reálné mzdy a osobní spotřeba klesaly. V nedostatkové ekonomice – do této chvíle založené na přidělovém systému – se nacházelo příliš mnoho inflačních peněz v podobě úspor obyvatelstva. Měnová reforma zlikvidovala tyto úspory, neboť by po zrušení přidělového systému dramaticky zvýšily poptávku, která nemohla být patřičně saturována.²⁸¹ V oficiálním zdůvodnění se tvrdilo, že měnová reforma skoncovala s přežitky kapitalistického systému, především s prostředky akumulovanými vykořisťovatelskými způsoby.

276/ Heumos, Peter, „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2006, str. 64 a 92–104.

277/ Pernes, Jiří, *Brno 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1997.

278/ Kaplan, Karel, *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953–1957 a 1968–1975*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1993, str. 15.

279/ Jirásek, Zdeněk; Šůla, Jaroslav, *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50:1*, Svítání, Praha 1992, str. 7.

280/ Berend, *Central and Eastern Europe 1944–1993, Detour from the Periphery to the Periphery*, str. 183.

281/ Rákosník, Jakub; Tomeš, Igor a kol., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Auditorium, Praha 2012, str. 149, 150.

Dělnické bouře, které zachvátily 129 závodů ve čtyřech městech (nej- silněji v Plzni),²⁸² přinutily komunistický režim věnovat větší pozor- nost sociální otázce. Sociální politika byla v sovětském modelu indus- trializace degradována. Podle ideologického předpokladu mělo vyřešit sociální problémy samotné vybudování „dělnického státu“.²⁸³ Striktní ekonomizace sociální problematiky odpovídala prostému přesvědče- ní o socialismu jako vyšším vývojovém stadiu.²⁸⁴ Pracující masy měly zkrátka vydržet strádání spojené s budovatelským heroismem a při- nést nezbytné oběti, aby se jejich děti a vnuci mohli mít už jen lépe. Režim si vytvářel základnu pro snazší ovládnutí společnosti složenou z ideologicky normativních tříd dělníků, rolníků a pracující inteligence, přičemž komunistická strana měla prostupovat všemi třídami jako jejich organická součást. V sociálním ohledu prošla československá společnost zásadní přeměnou, a to směrem k proletarizaci a sociální nivelizaci. V sektoru národního hospodářství pracovaly v letech 1948– –1953 celé tři čtvrtiny obyvatel v produktivním věku, kolem pěti a půl milionu lidí. V roce 1955 to již bylo 79 %, téměř šest milionů. Do roku 1960 odešlo ze zemědělské výroby téměř tři čtvrtě milionu pracovníků, z velké části do perspektivnějších průmyslových a stavebních odvětví.²⁸⁵

Z předchozího vyplývá, že v první – „budovatelské“ – pětiletce charakterizovala politiku plné zaměstnanosti direktivní mobilizace pracovních zdrojů. Režim vyžadoval pracovní povinnost, zpravidla ideologickými či jinými motivačními pobídkami, u „třídních nepřá- tel“ měkčí či tvrdší formou nucené práce. Výrazně rostl počet zaměst- naných žen (vykonávajících náročnou manuální práci) – zčásti kvůli nárokům plánu, zčásti kvůli existenční potřebě druhého příjmu v ro- dinách. V polovině padesátých let dojížděla do zaměstnání téměř tře- tina všech pracujících. Za transfery pracovní síly zaostávalo budování bytového fondu. Pro padesátá léta byl typický dvoupokojový byt bez

282/ Kolektiv autorů, *Naše měna je pevná. Plzeň a měnová reforma 1953*, ZČU, Plzeň 2013.

283/ Kalinová, Lenka, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K so- ciálním dějinám v letech 1945–1969*, Academia, Praha 2007, str. 142.

284/ Rákosník; Tomeš, *Sociální stát v Československu*, str. 143, 144.

285/ Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, str. 592–594, 599.

příslušenství, často v podobě dělených bytů (podle sovětského vzoru tzv. komunálek). Mnoho pracujících se muselo spokojit s ubytovna-mi.²⁸⁶ Stávající bytový fond byl zastaralý a z důvodů likvidace soukro-mých řemesel a nízkého nájemního fondu nadále zastarával. Podni-ková a družstevní výstavba především panelových sídlišť se rozběhla až v druhé polovině šedesátých let.²⁸⁷

Primárním argumentem pro obhajobu centrálně řízené mobilizace práce byla plná zaměstnanost. Plná zaměstnanost byla možná jen za předpokladu, že prosperující výrobní sektory udržovaly při životě ty méně úspěšné či ztrátové. Vytvářela trvalé disproporce a neúspornos-ti ve výrobě (tzv. skrytou nezaměstnanost). Odstranění krachů a ban-krotů, typických pro kapitalistický systém, se dělo za cenu chronické nerovnováhy plánovaného hospodářství. Mobilizací lidských zdrojů nechtěli vládnoucí komunisté – jak už bylo řečeno – pouze zgrun-tu předělat národní hospodářství, ale také zásadně proměnit sociální skladbu a mentalitu populace. Usilovali o společenskou nivelizaci a vy-kořenění mentality měšťanské, majetkově hierarchizované společnos-ti, jež se utvářela v modernizačních proudech a poryvech 19. a první poloviny 20. století. Politika sociální nivelizace vyžadovala existenč-ní ponížení dosavadních elit hospodářských, politických i kulturních; a zároveň měla zabránit tomu, aby vedle komunistické nomenklatury vyrůstaly zárodky jiné elity.

Jedním z klíčových nástrojů se stala mzdová nivelizace. V roce 1948 byly platy inženýrsko-technické inteligence o 66 % a úředníků o 24 % vyšší než platy dělnické, v roce 1953 byly v prvním případě už jen o 33 % vyšší a v druhém dokonce o 8 % nižší.²⁸⁸ V tomtéž roce dosa-hovaly mzdy ve školství, kultuře a zdravotnictví v průměru 80 % výše mezd v průmyslu.²⁸⁹ Vzestup dělnictva (celkový platový růst o 59 %) byl doprovázen pádem tradiční inteligence, kterou nahradila intelligen-ce nová. Přibližně z jednoho milionu jejích příslušníků se rekrutovaly

286/ Kalinová, *Společenské proměny*, str. 208; Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, str. 601, 602, 611.

287/ Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, str. 616.

288/ Kaplan, *Sociální souvislosti*, str. 9.

289/ Kalinová, *Společenské proměny*, str. 210.

funkcionářské sbory o celkovém počtu 250 tisíc lidí – a vytvořily páteř stranicko-byrokratického systému.²⁹⁰ V dělnické třídě koexistovala kontrolovaná vrstva privilegovaných profesí s vrstvou těch, kteří byli buď deklasováni sociálním pádem, anebo se nikdy nedokázali pozdvihnout ze dna. Velké většině dělníků patřilo místo ve středním mzdovém pásmu. Velké sociální transfery, podniknuté za účelem budoucího dosažení beztřídní komunistické společnosti, vedly k celkovému poklesu kvalifikace a profesní prestiže.

Jak už jsem uvedl, mobilizační industrializační megalomanie vedla na přelomu čtyřicátých a padesátých let k prudkému poklesu národního důchodu na úrovni státního krachu. Životní úroveň citelně poklesla.²⁹¹ V roce 1948 činil podíl osobní spotřeby na národním důchodu 76 %, v roce 1953 se snížil na 59 %. Hodnoty spotřebního koše pro čtyřčlennou rodinu, která činila 1700 korun, dosáhlo v polovině padesátých let jen 10 % domácností. Režim musel reagovat vstřícnější politikou sociálních kompenzací, spočívající ve snižování cen, zvyšování osobní spotřeby, důchodů a sociálních dávek. Důležitou funkci plnily dotované sociální služby – nízké nájmy, levná doprava, rekreační a kulturní vyžití –, které obyvatelstvo brzy považovalo za samozřejmou součást života v socialismu.²⁹²

Kompenzační politika sice pacifikovala rozbourěnou společenskou hladinu po šokové měnové reformě, avšak v zásadě neodpovídala celkové výkonnosti ekonomiky, která se v druhé polovině padesátých let nedokázala vzpamatovat z průvodních problémů. Snižování cen fungovalo jako politický nástroj – opatrnější režim k nim cíleně sahal po nepokojích v červnu 1953²⁹³ i v čase maďarského povstání na podzim 1956. Mzdy ovšem – vzhledem ke snižování cen a životních nákladů – rostly pomalu.²⁹⁴ V roce 1958 podle Karla Kaplana stále patřilo do

290/ Kaplan, *Sociální souvislosti*, str. 14.

291/ Šulc, Zdislav, *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*, Doplněk, Brno 1998, str. 22.

292/ Kalinová, *Společenské proměny*, str. 220, 221.

293/ Šlouf, Jakub, *Spříznění měnou. Genealogie plzeňské revolvy 1. června 1953*, FF UK, Praha 2016.

294/ Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, str. 613.

nízkého příjmového pásma pod hranicí životního minima 28,8% populace (především rodiny s třemi a více dětmi). Ve středním příjmovém pásmu, dosahujícím a mírně překračujícím životní minimum, se nacházelo 46,7% populace (dělnické a úřednické rodiny, rodiny s více dětmi). Ve vyšším příjmovém pásmu relativně komfortně překračujícím životní minimum se pohybovalo 24,5%. Většina těchto nejlépe situovaných domácností byla podle Kaplana existenčně spjatá s režimem a tvořila jeho základnu (nová inteligence, nomenklатурní kádry, bezpečnostní složky a preferovaná dělnická odvětví).²⁹⁵

Pod privilegovanou vládou stranické nomenklatury se vytvořila relativní rovnost v příjmech a životní úrovni „pracujících mas“. Dělničtí „rabové“ byli povýšeni na úkor buržoazních „pánů“, avšak jejich vzestup byl trvale limitován potřebami nedemokratického vládnutí a jejich životní úroveň podmíněna vysoce disproporční ekonomikou orientovanou na těžký průmysl. Autonomní dělnická samospráva – ve smyslu svobodně budovaných odborových svazů – neexistovala. Jednotné Revoluční odborové hnutí bylo centrálně řízené Ústřední radou odborů a na všech úrovních propojené se stranickým aparátem. Dělníci se tak adaptovali na systém po svém, skrze dané struktury a zároveň jim navzdory, jak se přesvědčíme v následující kapitole. Svým způsobem se naplňovala dávná předpověď Alexandra Gercena a pozdějších konzervativních odpůrců komunistické ideologie, že dělnická třída je jen dalším adeptem měšťanského života. Maloburžoazní mentalitu se vykořenit nepodařilo (a nikoli jen u intelektuálních vrstev), což si komunistický režim plně přiznal po roce 1968 a tomuto poznání přizpůsobil svoji politiku v druhém poločase své existence.

Vztah mezi početnými řídicími aparáty a pracujícími nabýval podob svérázné mocenské interakce, nahoře nikdy nebyla veškerá moc a dole nikdy nebyla jen bezmoc. Efektivitu řízení národního hospodářství podvazovala vysoká byrokratizace. Jen ve Státní plánovací komisi v roce 1961 pracovalo 1214 lidí ve třiačtyřiceti odborech a odděleních.

295/ Kaplan, *Sociální souvislosti*, str. 14–31.

Devadesát procent úředníků vlastnilo stranickou legitimaci KSČ.²⁹⁶ Stejně vysokým počtem se vykazoval polský plánovací úřad (1200), v maďarském a rumunském působilo 700, resp. 500 úředníků.²⁹⁷ Nezmiňujeme další státní a odborové instituce, ministerstva ani aparát ÚV KSČ. V enormním množství informací, které centrální orgány shromažďovaly za účelem vědět vše podstatné o aktuálním stavu a kondici národního hospodářství, se rozpouštěla předpokládaná racionalita centrálního plánování. Podle kvalifikovaných odhadů byla užitečná pouze pětina z nahromaděného kvanta informací.²⁹⁸

Dole, ve výrobní základně, vyvolával tlak shora svébytný protitlak, který se projevoval různými způsoby podmíněné a motivované rezistence (nízkou pracovní výkonností) či přiměřeného odporu (stížnostmi, protesty, stávkami). V letech 1948–1953 se v různých lokalitách a v různém rozsahu uskutečnilo 218 stávek, o nichž ovšem československá veřejnost nebyla informována. Téměř všechny protesty byly motivovány materiálními zájmy, a nikoli vůlí po změně systému.²⁹⁹ To výrazně předurčilo další politiku založenou na specifické podobě sociálního smíru. Komunisté se relativně úspěšně naučili vyvažovat celkový úhrn peněžních příjmů obyvatelstva s plánovaným objemem zboží a služeb s cílem zabránit velkým disproporcím mezi nabídkou a poptávkou, které vyvolávaly sociální neklid.³⁰⁰ Likvidací předchozí třídní struktury a nivelizační politikou vytvořili sociální základnu pro dlouhodobou reprodukci svého režimu. Zároveň s tím však podvázali ekonomický růst, což se v následujících letech ukázalo být tím největším problémem při budování všestranně vyspělé socialistické společnosti.

296/ ABS ČR, fond A34, inv. j. 1937, 1. Některé nedostatky v ekonomice ČSSR, 18. 5. 1961.

297/ Berend, Ivan T., *Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*, str. 74, 75.

298/ Kaser, Michael C.; Zielinski, Janusz G., *Planning in Eastern Europe. Industrial Management by the State*, Bodley Head, Londýn / Sydney 1970, str. 28.

299/ Heumos, „*Vyhrňme si rukávy*“, str. 64.

300/ Turek, Otakar, „Plánované hospodářství“, v: kolektiv autorů, *Proč jsme v listopadu vyšli do ulic*, Doplněk, Brno 1999, str. 58.